

Verók Attila

Eszterházy Károly Főiskola

verok@ektf.hu

GONDOLATOK EGY ÉPÜLŐ NÉMETORSZÁGI HUNGARICA-ADATBÁZISRÓL*

Manapság kezd széles körben is általánossá és elfogadottá válni az a nézet, hogy a digitális könyvtárak, adat- és tudásbázisok nélkülözhetetlen részét képezik az információs társadalom működési mechanizmusainak. Ennek a vitathatatlan jelenségnek az alábbiakban egy olyan szegmensét szeretném közelebbről bemutatni, amely a globalizálódás korában a nemzetudat ébren tartásához, netán erősítéséhez vezet(het). Az írott és nyomtatott kulturális örökség digitális megőrzéséről van szó. Nem áll szándékomban ezen a helyen a kérdéskör elméleti problémáiról és technológiai megvalósításairól értekezni, hanem konkrét példán mutatok be egy – bizonyos szempontból a maga nemében – egyedülálló kezdeményezést. Nagy örömmre szolgál, hogy éppen egy magyar kutatásról ejthetek szót a következőkben.

Jómagam mintegy nyolc éven át folytattam alapkutatásokat a németországi Halle an der Saale városában, ahol a nagyhírű Franckesche Stiftungen (Franckeai Alapítványok) található. Mivel ez az intézmény a 17. század végétől folyamatosan sok magyarországi diákokot vonzott a magasabb fokú tanulmányok elsajátításának lehetőségével, számos korabeli, magyar vonatkozású forrás maradt fent ennek a kulturális centrumnak a történeti gyűjteményeiben.¹ Feltárásuk és kiadásuk lassan a végéhez közeledik, ami jelentős eredményként értékelhető a hazai humán kutatások területén.

I. A kutatási helyszín és jelentősége

A hallei Franckeai Alapítványok² főként történeti anyagot őrző központi könyvtára (Hauptbibliothek) nem csupán egy a számtalan németországi könyvtár közül. Magyar szempontból talán az egyik legfontosabb könyvgyűjteménynek számít. A Halle-Wittenbergi Egyetem könyvtárában (Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt) található a mai Magyarország határain kívül egy helyen őrzött magyar könyvtá-

* Ennek a tanulmánynak a létrejöttét „A társadalom- és bölcsészettudományok helye a globalizációs folyamatokban” címet viselő és a POSDRU/89/1.5/S/61104 kódszámon iktatott kutatási keretprogramból folyósított ösztöndíj tette lehetővé. A keretprogramot az Európai Társadalmi Alap eszközeiből fenntartott Emberi Erőforrás-fejlesztési Operatív Program társfinanszírozta.

¹ A kezdetben a német (Fritz-Thyssen-Stipendium), majd utána a magyar állam (Klebsberg Kunó-ösztöndíj) által támogatott kutatás az Országos Széchényi Könyvtár megbízásából és koordinálásával folyt egészen 2009 végéig. Az együttműködés részleteiről bővebben lásd *A Franckeai Alapítványok kiállítása az Országos Széchényi Könyvtárban*. Brigitte KLOSTERBERG megnyitó beszédét magyarra fordította VERÓK Attila. In: *Könyv, Könyvtár, Könyvtáros*. 19. évfolyam, 1. szám. 2010. január. 50-55.

² Az intézményegyüttes háromszáz évnél régebbi történetének átfogó bemutatására legújabb lásd OBST, Helmut – RAABE, Paul: *Die Franckeschen Stiftungen zu Halle (Saale). Geschichte und Gegenwart*. Halle: Fliegenkopf Verlag, 2000.

rak legnagyobbika.³ Ennek méltó párját képezi az ugyancsak Halléban életre hívott könyvgyűjtemény: az August Hermann Francke (1663–1727) által 1698-ban alapított Stiftungen központi bibliotékája.⁴ Ennek közel százezer kötetes régi könyves állományában ugyanis mintegy ötezer tételes hungarica-anyag bújik meg, amelyet az elmúlt nyolc évben végzett hungarica-kutatások hoztak a felszínre.⁵ (Csak összehasonlításképpen: az ennél nagyjából háromszor nagyobb állománnyal rendelkező wolfenbütteli Herzog August Bibliothekban folytatott hasonló indíttatású kutatás mindössze 2359 tételt regisztrált az 1480-tól 1720-ig tartó időszakból.) A két gyűjtemény, a helyi egyetemnek a magyarországi *peregrinatio academica* intézményével kapcsolatos jelentősége⁶ és az Alapítványoknak mint a pietizmus központjának a Kárpát-medencei szellemi áramlatok történetében játszott kulcsszerepe⁷ alapján elmondhatjuk, hogy a Saale folyó partján fekvő Halle méltán tart számot mind a magyarországi humán kutatások művelőinek, mind az érdeklődő nagyközönségnek a figyelmére.

Az írott és nyomtatott magyar kulturális örökség szempontjából nemcsak a régi könyvek, hanem a portrégyűjtemény, a térképgyűjtemény és a levéltári dokumentumok is sok érdekességet tartalmaznak.

II. A feltárt anyag tipológiája

A 2000 és 2007 között lezajlott hungarica-feltárás során sok ezer dokumentum került napvilágra Halléban. Mivel a „*hungarica*” gyűjtőfogalom igen összetett, ezért az alábbiakban az egyes gyűjteménycsoportoknak megfelelően, külön-külön mutatom be a szelekció szempontjait. A részletes ismertetéstől itt most tartózkodom, hiszen ezt megtettem

³ Néhány évvel ezelőtt megjelent történetét és katalógusát lásd *Bibliotheca Nationis Hungariae. Die Ungarische Nationalbibliothek in der universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt in Halle. Der Katalog aus dem Jahr 1755. Textausgabe der Handschrift der Széchényi Nationalbibliothek Budapest.* Hrsg. von Ildikó GÁBOR unter Mitwirkung von Silke TROJAHN mit Beiträgen von István MONOK und Dorothea SOMMER. Hildesheim, Zürich, New York: Georg Olms Verlag, 2005.

⁴ Történetére és állományának összetételére lásd KLOSTERBERG, Brigitte: *Die Bibliothek der Franckeschen Stiftungen.* Fotografien von Klaus E. Göltz. Halle: Verlag der Franckeschen Stiftungen, 2007.

⁵ Vö. *Ungarische Drucke und Hungarica 1480-1720. Katalog der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel.* Teil I-III. Bearb. von S. Katalin NÉMETH. München, New York, London, Paris: K. G. Saur, 1993.

⁶ Vö. az alábbi kötet hallei vonatkozású írásait, illetve szöveghelyeit: *Peregrinatio Hungarica. Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert.* Herausgegeben von Márta FATA, Gyula KURUCZ und Anton SCHINDLING unter Mitarbeit von Alfred LUTZ und Ingomar SENZ. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2006. (Contubernium. Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte; Bd. 64).

⁷ Ennek alátámasztására lásd többek között CSEPREGI Zoltán: *Magyar pietizmus 1700-1756. Tanulmány és forrásgyűjtemény a dunántúli pietizmus történetéhez.* Budapest: Teológiai Irodalmi Egyesület, 2000. (Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez; 36.) és FONT Zsuzsa: *Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában.* Szeged: Szegedi Tudományegyetem, 2001.

már egyéb helyeken, ahol az anyaghoz rengeteg háttér-információt, számadatot és interpetációt is közöltem.⁸

II.1 Portrék

A legtágabban értelmezett hungarica-meghatározás értelmében a 2003-ban megjelent portrékatalógusba⁹ az alábbi kritériumoknak megfelelő képek kerültek be:

1. magyarországi, azaz Kárpát-medencei születésű és a későbbiekben is folyamatosan ott élő vagy a történeti Magyarországról származó, de hungarusként máshol tevékenykedő személyek. Ez a csoport további két alegységre bontható: az ábrázolt és az ábrázolókat készítő személyek (festők, fa- vagy rézmetszők) körére.

2. Magyar(országi) uralkodók (magyar királyok és erdélyi fejedelmek), akik közül csak néhányról mondható el, hogy Magyarországon született, és csak ott (esetleg Csehországban) fejtette ki uralkodói tevékenységét, míg a többiek elsősorban német-római császárként kerültek be a magyar királyok sorába.

3. Magyarországon élő külföldiek, akik a Kárpát-medence területén csak hosszabb-rövidebb ideig, de mindenkor kizárólag átmenetileg találtak otthonra, életük nagy része pedig inkább más országokhoz köthető. A portrén ábrázolt személyeknek ebben a körében is jól körülhatárolható két markáns csoport: a civilek (lelkészek, tanárok/tanítók, tudósok, orvosok, utazók, politikusok, illetve diplomaták) és a katonai foglalkozásúak (hadvezérek és kormányzók).

4. Egyéb személyek, akik az előbb említett többi csoportba nem sorolhatók be, hiszen a feltüntetett kritériumok egyike sem igaz rájuk, viszont a portrékhoz készített kézírásos, német nyelvű versek szövegében Jacob Gottfried Bötticher (1692–1762), azaz a gyűjtő kapcsolatba hozza őket Magyarországgal.

Összefoglalóan a 12 895 darabos portrégyűjteményből előkerült portrékról elmondható, hogy közülük 258 darab sorolható a magyar vonatkozásúak közé. Ezekben 99 különböző személy arcképe látható, köztük egy tucat olyan emberé (főleg protestáns lelkészek és tanítóké), akikről eddig még sehol sem regisztráltak ábrázolást.

⁸ A képek és/vagy a térképek vonatkozásában lásd VERÓK, Attila: *Porträts ungarischer Personen in der Bötticherschen Porträtsammlung*. In: Die Hungarica-Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle. Teil 1: Porträts. Herausgegeben von Brigitte KLOSTERBERG und István MONOK, bearbeitet von Attila VERÓK und György RÓZSA. Tübingen: Verlag der Franckeschen Stiftungen Halle im Max Niemeyer Verlag, 2003. (Hallesche Quellenpublikationen und Repertorien; 7). XX–XXV.; VERÓK, Attila: *Hungarica-Bilder in den historischen Sammlungen der Franckeschen Stiftungen zu Halle bis 1800*. In: Ungarn-Jahrbuch. Zeitschrift für interdisziplinäre Hungarologie. Band 30, Jahrgang 2009-2010. Herausgegeben von Zsolt K. LENGYEL. Regensburg: Verlag Ungarisches Institut, 2011. 185-200. Összefoglalóan a teljes feltárt anyagra lásd VERÓK Attila: *Erdélyi könyves emlékek Halléban az 1800 előtti időszakból*. In: Könyvek által a világ... Tanulmányok Deé Nagy Anikó tiszteletére. Szerk. BÁNYAI Réka és SPIELMANN-SEBESTYÉN Mihály. Marosvásárhely: Teleki Téka Alapítvány, 2009. 427-450. Az említett írásokban részletes elemzés és statisztika is olvasható.

⁹ *Die Hungarica-Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle. Teil 1: Porträts*. Herausgegeben von Brigitte KLOSTERBERG und István MONOK, bearbeitet von Attila VERÓK und György RÓZSA. Tübingen: Verlag der Franckeschen Stiftungen Halle im Max Niemeyer Verlag, 2003. (Hallesche Quellenpublikationen und Repertorien; Bd. 7).

II.2 Térképek és látképek

Noha a Franckei Alapítványok történeti térképgyűjteménye eltörpül az előzőekben tárgyalt portrégyűjtemény mellett, hiszen alig kétezer térképből áll, a magyar vonatkozású térképek, illetve látképek száma mégis jelentősnek mondható. Ennek oka, hogy a régi nyomtatványokat a teljesség igényével feltáró kutatás több tucat térképet, valamint kétszázat is meghaladó látképet hozott a felszínre különböző könyvekből, amelyek a különálló térképlapokkal együtt egy szép kiállítású katalóguskötetben három évvel ezelőtt láttak napvilágot.¹⁰

A térképekkel és látképekkel kapcsolatban már újabb szempontokat kellett alkalmazni, hiszen ezek egészen más típusú dokumentumok, mint a portrék. Hagyományosan hungaricának tekintünk minden olyan térképet, amely

1. a mindenkori (történeti) Magyarországot vagy annak részeit ábrázolja,
2. Magyarországon készült,
3. szerzője magyar vagy magyarországi származású személy, illetve
4. magyar nyelvű feliratot tartalmaz.

A katalógusba felvettük ezeken felül:

5. Horvátország, mint Magyarország társországnak térképeit,
6. mindezen területek ókori állapotát bemutató történelmi térképeket (Pannonia, Dacia és Illyria), továbbá
7. az ún. Duna-térképeket, valamint
8. Magyarországot és a Balkán egy részét vagy egészét s hasonlóképpen
9. Magyarországot és Lengyelországot együtt ábrázoló térképműveket.

A Franckei Alapítványok történeti gyűjteményeiben ennek megfelelően a kutatás 152 darab magyar vonatkozású térképet és 292 darab látképet azonosított, azaz összességében 444 tételt. A teljes anyagból két darab kéziratos térkép került elő, s ezen felül négy olyan mű, amely a hazai szakirodalom számára ismeretlen (leszámítva az ókortérképeket, melyek feldolgozása még nem történt meg). A látképek között 52 olyan új lap található, melyet a szakirodalom egyáltalán nem vagy csak eltérő variáns formájában ismer. Ezek között kéziratos anyag nincsen.

II.3 Régi könyvek

A Franckei Alapítványok mintegy százezer kötetet, azokban pedig mintegy félmillió művet őrző muzeális könyvtára sok meglepetést tartogat még a magyarországi régi könyves kutatás számára. Mint azt korábban már említettem, a művek tételes, magyar szempontú átvizsgálása az elmúlt nyolc évben a teljesség igényével lezajlott, a feltárt anyag feldolgozása jelenleg folyamatban van. A kutatás során óriási anyagmennyiség gyűlt össze: nagyjából ötezer tétel (tizenötzernél is több, magyar vonatkozású említéssel), amelyből az azonosítás jelenlegi fázisában is már tucatszámra kerültek elő az eddig ismeretlen, 1800 előtt készült nyomtatványok. Mivel a teljes anyag szakszerű feldolgozása és kiadásra történő előkészítése még körülbelül egy évet vesz igénybe, így a régi

¹⁰ *Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle. Historische Karten und Ansichten.* Herausgegeben von Brigitte KLOSTERBERG und István MONOK. Bearbeitet von László PÁSZTI und Attila VERÓK. Halle: Verlag der Franckeschen Stiftungen, 2009. (Kataloge der Franckeschen Stiftungen; Bd. 22.)

nyomtatványokkal kapcsolatban – a portrékkal, térképekkel és látképekkel ellentétben – egyelőre még nem tudok konkrét számadatokkal szolgálni. A statisztikai adatok felsorakoztatására a két vastos kötetben megjelenő katalógus bevezető tanulmányában vállalkozom majd.¹¹

Itt – az előző két alfejezet gyakorlatának megfelelően – szeretnék egy kis tipológiai rendszert felállítani, hogy láthatóvá váljék, milyen összetett tud lenni a hungaricavonatkozású régi nyomtatványok feltárása. Következzék tehát azoknak a szempontoknak a sora, melyek alapján egy-egy dokumentumot – akár csak egyetlen kritérium megléte esetén is – felvettem a katalógusba kerülő tételek közé:

1. a dokumentumot részben vagy egészben magyar nyelven nyomtatták,
2. a dokumentum nyomdahelye a történeti Magyarországon található,
3. a nyomtatvány szerzője hungarus személy,
4. a nyomtatvány bármely, a megjelentetésben szerepet játszó közreműködője (nyomdász, kiadó, illusztrátor, előszó vagy utószó szerzője stb.) hungarus személy,
5. disszertációk, disputációk esetében vagy a mű védője, vagy a kérdező elnök hungarus személy,
6. a nyomtatvány tartalma hungarica-vonatkozású:
 - az egész mű – többnyire a címben is jelezve – magyar vonatkozású témát tárgyal,
 - a műnek csak egy-egy fejezete foglalkozik hungarica-témával (ez is feltűnhet a címben),
 - a műben elsősorva magyar utalások találhatók (a kritikus mennyiség korszak függvénye),
7. a nyomtatványban magyar vonatkozású portrék, térképek, látképek, rajzok stb. találhatóak,
8. a nyomtatvány hungarus személyek műveinek vagy nem hungarus személyek magyar vonatkozású műveinek recenzióját tartalmazza (főleg tudós folyóiratok esetén),
9. a nyomtatvány hungarus személyé volt (többnyire possessorbejegyzés, ex libris, supralibros stb. alapján bizonyítható),
10. a nyomtatványban hungarus személyektől származó kéziratos bejegyzések találhatóak (pl. *album amicorum*ok esetében),
11. a nyomtatványban hungarus személyekre történő, kéziratos utalások találhatóak,
12. a nyomtatványban az előző pontok hatálya alá nem tartozó, bármely egyéb magyar vonatkozás fellelhető (pl. kéziratos, magyar nyelvű tartalomjegyzék; hungarus szerző művére történő utalás kéziratos jegyzet formájában, tulajdonképpen reminiscencia; a nyomtatvány sorsára utaló be- vagy megjegyzésekben magyar vonatkozású tény merül fel stb.).

¹¹ *Die Hungarica-Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle. Teil 3, Band I-II.: Alte Drucke.* Herausgegeben von Brigitte KLOSTERBERG und István MONOK, bearbeitet von Attila VERŐK. Tübingen: Verlag der Franckeschen Stiftungen Halle im Max Niemeyer Verlag, 2013. (Hallesche Quellenpublikationen und Repertorien).

III. Az épülő adatbázis

A fentebb bemutatott kutatási eredmények publikálása és hozzáférhetővé tétele után bátran kijelenthetjük, hogy a Franckei Alapítványok történeti gyűjteményei az elsők a világon, amelyekben teljes körű és hiánytalanul megvalósított hungarica-kutatás zajlott, a feltárt anyag katalógusokba rendezése és kiadása megtörtént, illetve folyamatosan épül egy online adatbázis (Allegro) is.

Az adatbázis kapcsán érdemes megjegyezni, hogy itt tulajdonképpen nem is egy, hanem több, hamarosan remélhetőleg egyetlen felületről elérhető és lekérdezhető hungarica-adatbázisról van szó. Az első ezek közül immár mindenki számára hozzáférhető a hallei intézmény honlapján. Ez az ún. Böttichersche Porträtsammlung (Bötticher-féle portrégyűjtemény), amelyen keresztül megtekinthetők a magyar vonatkozású arcképek digitalizált változatai és a képekhez tartozó életrajzi ismertetések is.¹² Külön hungarica-adatbázis egyelőre még nem üzemel ebben a „műfaj”-ban.

Jelenleg feltöltés alatt áll a régi nyomtatványokat tartalmazó adatbázis, amelyben a II. 3 alfejezetben csoportosított dokumentumok bibliográfiai leírásai és konkordanciái kapnak helyet. Következő lépésként tervezzük, hogy a könyvészeti adatfelvétel mellé bekerülnek majd a teljes szövegű dokumentumok is, azaz egy digitális könyvtár létrehozása a cél. A későbbiekben ehhez csatlakoznának a térképekből és látképekből, valamint a levéltári, kéziratos anyagból összeállított adatbázisok is. Ezek összekapcsolása révén – egy, a szó legszorosabb értelmében vett digitális tudástár segítségével – kitarul a lehetőség a kora újkori komplex magyar művelődéstörténet (pl. egyház-, vallás-, irodalom-, jog-, iskola-, gazdaság- és orvoslástörténet) feltárása iránt elkötelezett kutatók és akár a laikus érdeklődők előtt is, hogy az alap kutatás során napvilágra került gazdag adat- és dokumentumhalmaz anyagát elkezdhessék intenzíven használni. Az így születő megállapítások, interpretációk aztán beépülhetnek majd a szakirodalomba, azt követően pedig akár a köztudatba is. Így járulhatunk hozzá egy külföldi anyagból létrehozott adatbázisrendszer jóvoltából a Kárpát-medencei művelődéstörténet egy szeletének pontosabb megismeréséhez az írott és nyomtatott magyar kulturális örökség regisztrálásán, feldolgozásán, online hozzáférhetővé tételén és a várható visszacsatolásokon keresztül.

IV. Konklúzió, kilátások

A jövő útjának jelenleg mindenképpen ez látszik: a szerzői jogokkal már nem terhelt régi könyvtári és levéltári anyagok lehetőleg teljes szöveges elérésre alkalmas adat- és tudásbázisokba tömörítése tághatja – mostanság bevett kifejezéssel élve – információs társadalmunk tudásuniverzumát, illetőleg tudáshorizontját, amely a régebbi korok ismerete nélkül csupán gyökerét vesztett ismerethalmaznak nevezhető. A régi tudásanyag és az új technológia összekapcsolása viszont megtartó erővel hat(hat) a folyamatra, és azzal a reménnyel kecsesget(het), hogy az írott kultúra – még ha átalakult megjelenési formában is, de – megmarad, hat és tovább él, azaz kifejtí a nemzettudatot formáló és megtartó funkcióját. Mai világunkban pedig ez óriási kincsnek számít!

¹² Az adatbázis elérhetősége:

http://francke-halle.de/main/index2.php?cf=3_1_3 > <http://192.124.243.55/cgi-bin/boet.pl>.